

Identifikace kulturně historických hodnot a kompozičních jevů krajiny na příkladu krajinné památkové zóny Zahrádecko

Martin WEBER, Tomáš VEITH

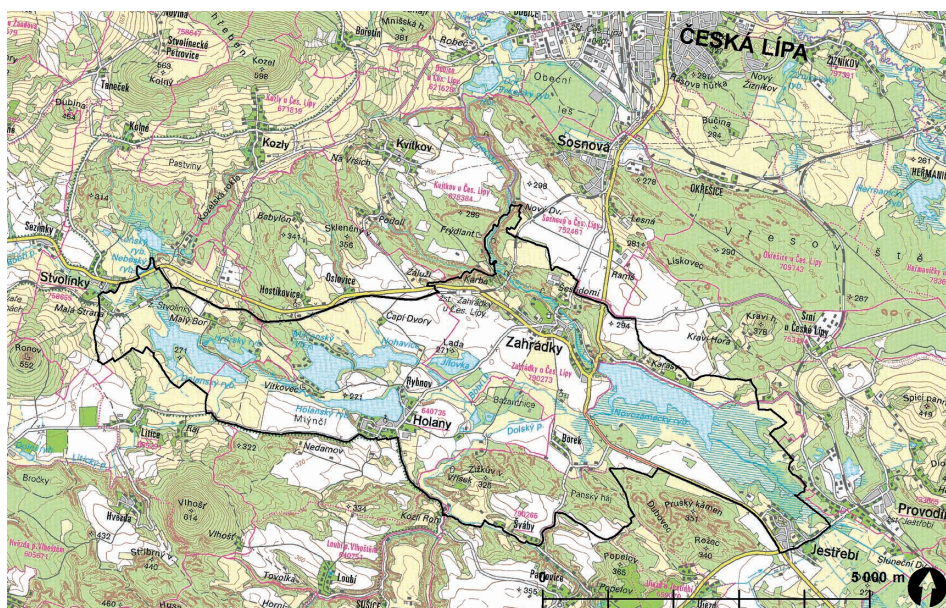
ANOTACE: Článek čtenáři seznamuje s problematikou identifikace kulturně historických hodnot a kompozičních jevů, naplňujících odborný základ péče o historické kulturní krajiny. Na příkladu krajinné památkové zóny (KPZ) Zahrádecko je ilustrován postup zpracování a výsledky dokumentace hodnot krajiny, včetně podchycení vývojového kontextu. Dokumentace může sloužit jako ucelený krajinářsko-analytický podklad pro kvalifikované rozhodování odborných orgánů a orgánů státní správy (zejména památkové péče), jakož i samosprávy, vlastníků, správců a uživatelů jednotlivých částí krajiny KPZ a dále jako podklad pro zadavatele, pořizovatele a projektanty územně plánovací dokumentace a dalších plánů v oblasti ochrany a rozvoje území.

Naše kulturní krajina představuje nedílnou součást kulturní identity, národního bohatství a svébytnou složku přírodního a kulturního dědictví. Prováděcí směrnice Úmluvy o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví, přijatá v roce 1992 na 16. zasedání Výboru světového dědictví UNESCO v Santa Fé, definovala kulturní krajiny jako kombinovaná díla přírody a člověka, která jsou dokladem vývoje lidské společnosti a sídel v průběhu historie, pod vlivem fyzikálních omezení a/nebo příležitostí daných jejich přírodním prostředím a působením postupných společenských, ekonomických a kulturních vlivů jak vnitřních, tak vnějších.¹

Odpovědná a systematická péče o naše kulturně-historicky cenná území vyžaduje prohloubení stávajících poznatků a zefektivnění nástrojů památkové péče v oblasti ochrany historické kulturní krajiny (dále HKK). Péče by se měla dotýkat zejména území památkových rezervací a památkových zón (souhrnně nazývaných památková území), která podléhají ochraně podle památkového zákona.² Především by se mělo jednat o kategorii krajinných památkových zón (dále KPZ).³ První KPZ byly vyhlášeny již v roce 1992,⁴ nyní je v České republice dvacet čtyři KPZ a vyhlášení dalších se připravuje.

Krajinná památková zóna Zahrádecko

Zahrádecko se nachází na území Libereckého kraje jižně od České Lípy. Krajinná památková zóna zahrnuje území o rozloze 2 650 ha,⁵ náležející do severní části Dokeské pahorkatiny, která je součástí Severočeské tabule. Rovinná až mírně zvlněná krajina s nadmořskou výškou 270–325 m má lesozemědělský charakter s významným zastoupením rybníků a fenoménem pískovcových skalních stěn. Zdejší pánevní krajině dominují okolní sopečné vrcho-

1

ly, ležící však mimo hranice KPZ. Na západě se jedná o Ronov (552 m n. m.), na jihozápadě o Vlhošť (614 m n. m.), na severovýchodě o Kraví horu (378 m n. m.) a pásmo Provodínských kamenů s nejvyšším vrcholem Lysá skála (419 m n. m.).

■ Poznámky

1 KUČOVÁ, Věra. Kulturní krajina a krajinné památkové zóny v České republice v kontextu světového kulturního a přírodního dědictví. *Zprávy památkové péče*. 2008, roč. 68, č. 4, s. 295–301. ISSN 1210-5538.

2 Zákon č. 20 ze dne 30. března 1987 o státní památkové péči. In *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*. 1987, částka 6, s. 214–227. ISSN 0322-8037.

Obr. 1. Krajinná památková zóna Zahrádecko (okres Česká Lípa), vymezení hranice KPZ Zahrádecko. (2014)

3 KUČOVÁ, Věra; STROBLOVÁ, Lenka; WEBER, Martin. Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu v České republice prostřednictvím institutu krajinných památkových zón (SWOT analýza). *Zprávy památkové péče*. 2013, roč. 73, č. 4, s. 340–346. ISSN 1210-5538.

4 V tomto roce byly vyhlášeny KPZ Území bojiště bitvy u Slavkova a KPZ Lednicko-valtický areál, obě na území Jihomoravského kraje.

5 Vyhláška č. 208 ze dne 1. července 1996 o prohlášení území vybraných částí krajinných celků za památkové zóny. In *Sbírka zákonů České republiky*. 1996, částka 61, s. 2568–2573. ISSN 1211-1244.

LEGENDA:

Hranice KPZ

— Hranice KPZ

Zaniklá osídlení

○ Zaniklé sídlo

Stavby a soubory historicky či architektonicky cenné

- Altán, letohrádek
- Altán, letohrádek zaniklý
- Altán, torzo
- Brána
- Brána zaniklá
- Dvůr
- Hájovna
- Hostinec
- Hřbitov
- Jiná stavba zaniklá
- Jiná drobná stavba
- Kaple
- Kostel
- Kovárna
- Kříž zaniklý
- Kříž
- Most
- Lom zaniklý
- Mlýn vodní
- Oranžerie
- Oranžerie zaniklá
- Pomník
- Skalní sklepy, stáje a obydlí
- Socha zaniklá (přemístěná)
- Socha
- Stodola vrchnostenská
- Studánka
- Sýpka vrchnostenská
- Továrna, torzo
- Tunel
- Venkovský dům
- Zámek
- Zvonice

Významný vyhlídkový bod

○ Směr a rozsah výhledu

Místo významné veduty

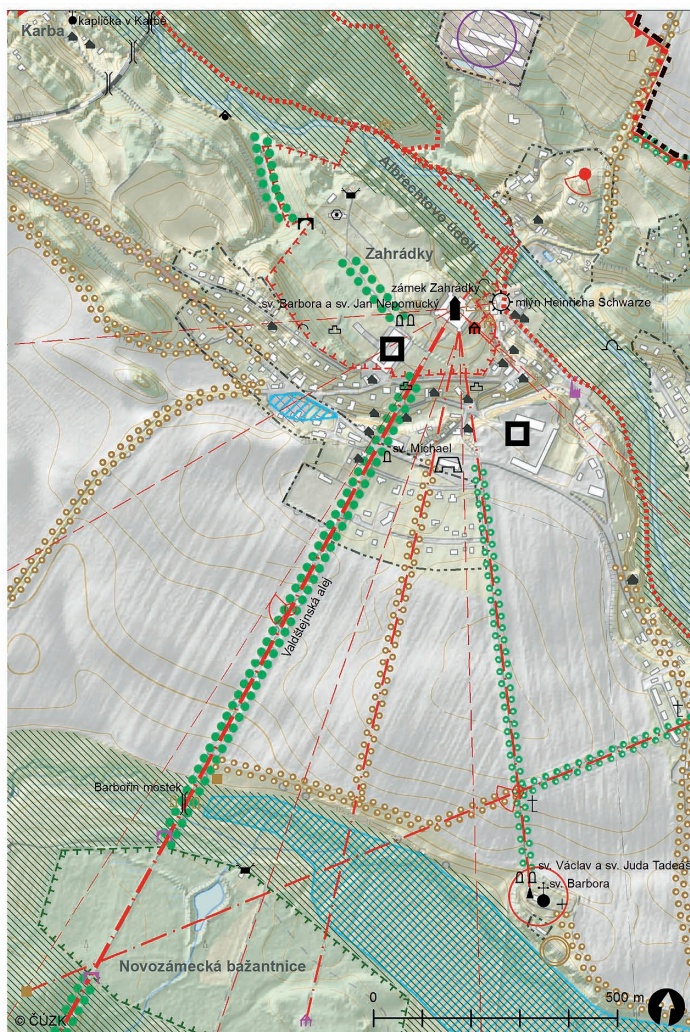
○ Existující

○ Zaniklé

Krajinná dominanta

○ Negativní dominanta

○ Pozitivní dominanta

Kompoziční osy a kompoziční vazby

— Osa hlavní

— Osa vedlejší

— Pohledová vazba

— Kompoziční linie

Vegetační části historické kulturní krajiny

● Alej neovocná

● Alej ovocná

● Zaniklá alej ovocná

Plošné části historické kulturní krajiny

Historická zahrada, park

Obora, stávající rozloha

Stopy krajinářských úprav

Zaniklé plochy

Vodní plocha

Rušivé jevy

Rušivé jevy plošné

Struktura sídel

Urbanistické hodnoty

Obr. 2. Zahrádky (k. ú. Zahrádky u České Lípy), výřez mapy Kulturněhistorické hodnoty a kompoziční jevy KPZ Zahrádecko. Ukázka kompozičních os, pohledových vazeb, alejí a historicky či architektonicky cenných staveb. (2014)

V druhé fázi byl proveden podrobný terénní průzkum zaměřený na podchycení stavu dřívě i nově v terénu identifikovaných kulturně historických hodnot a kompozičních jevů. Kromě existujících hodnot a jevů v krajině byly sledovány i jevy dochované částečně (torzálně) a jevy zaniklé. Součástí průzkumu bylo i zachycení rušivých jevů, negativně ovlivňujících vyznění kulturně historických hodnot a historických kompozičních vazeb zdejší krajiny. Poznatky z terénního šetření byly opětovně porovnány s dalšími zdroji (literatura, historické mapy, veduty, šikmé letecké snímky apod.).

V třetí fázi byla zpracována souhrnná interpretace kulturně historických hodnot a kompozičních jevů významných z hlediska uchování kulturního dědictví KPZ Zahrádecko v podobě podrobného krajinářsko-analytického výkresu⁸ a doprovodných textů.⁹

Výkres zobrazuje jevy plošné, bodové a liniové. Vedle obecně známých kategorií obsahuje i specifické kategorie definované v rámci řešení projektu (např. kompoziční osy a vazby). Je-

Poznámky

6 Úplný výčet dat a zdrojů viz na http://www.kpz-naki.cz/images/dokumenty/PUBLIKACE/2014/Zahradecko_A-mapa-text.pdf [cit. 19. listopadu 2015].

7 Archivní prameny k území byly studovány v následujících institucích a fondech: Národní archiv v Praze: Fideikomis Kounicové; 1. vojenské mapování (Josefské) vč. písemného operátu, sekce 28 (mikrofilmy – kopie z Rakouského státního archivu, Kriegsarchiv Wien); Österreichische Nationalbibliothek Wien: veduty Zahrádek (A. J. Venuto, 1818) a Jestřebí (A. J. Venuto, 1819); SOA Litoměřice, pob. Děčín: Lesní závod Doksy 1945–1974; Rodinný archiv Kounicové – Česká Lípa; Velkostatek Česká Lípa – Nový zámek; SOA Litoměřice, SOKA Č. Lípa: Archiv obce Zahrádky 1656–1943; Kroniky; MNV Zahrádky; NPÚ, ÚOP v hlavním městě Praze: Sběrka fotografií; Sběrka plánů a pasportů; NPÚ, ÚOP v Liberci: Aktuální dokumentace; Sběrka SHP; NPÚ, ÚOP středních Čech v Praze: Mnichovo Hradiště: svaz Zahrádky

8 Náhled mapy Kulturně historické hodnoty a kompoziční jevy KPZ Zahrádecko – krajinářsko analytický výkres A – viz http://www.kpz-naki.cz/images/dokumenty/PUBLIKACE/2014/Zahradecko_A-mapa.jpg [cit. 19. listopadu 2015].

9 Úplné znění doprovodných textů – text k mapě viz http://www.kpz-naki.cz/images/dokumenty/PUBLIKACE/2014/Zahradecko_A-mapa-text.pdf; a průvodní zpráva k mapě viz http://www.kpz-naki.cz/images/dokumenty/PUBLIKACE/2014/Zahradecko_A-pruv-zpr.pdf [cit. 19. listopadu 2015].

Jádro KPZ tvoří území Zahrádek se zámkem, který je systémem pohledových os a alejí propojen se zámeckou bažantnicí, zámkem Vítkovec s oborou a kostelem sv. Barbory. Východní část území sahá přes Novozámecký rybník až k Jestřebí se zříceninou hradu, stojící na pískovcovém suku. V západní části KPZ se nachází městys Holany a rybníční soustava Holanských rybníků sahající až ke Stvolínkám. Pro potřeby mapové identifikace hodnot bylo stávající území KPZ částečně rozšířeno.

Postup identifikace kulturně historických hodnot a kompozičních jevů

Východiskem pro identifikaci a interpretaci kulturně historických hodnot a kompozičních jevů na území KPZ Zahrádecko byla heuristika

literatury⁶ a archivních podkladů⁷ konfrontovaná s výsledky terénního šetření. Postup identifikace a interpretace hodnot zahrnoval tři dílčí fáze.

V první fázi byly provedeny analýzy podkladových dat dotýkajících se území KPZ, včetně širších územních a sociokulturních vazeb. Stávající mapové podklady a staré mapy byly spojeny a georeferencovány v prostředí ArcGIS 10.2. Na základě studia archiválií a bibliografie byl popsán historický vývoj území v širším dobovém a společenském kontextu, byly identifikovány klíčové historické etapy, objekty a osobnosti, které ovlivnily vývoj zdejší krajiny. Nad touto základnou již bylo možné hledat prvotní prostorové vazby a rámcově sledovat vývoj kompozičních vztahů v území.

Obr. 3. Zahrádka (k. ú. Zahrádka u České Lípy), výřez mapy Stablinho katastru – císařský otisk. (1843)

vy jsou definovány v textové části a sdružovány do souborů jevů. Celkově obsahuje legenda 10 souborů jevů, které zahrnují 70 jevů.

V doprovodné textové části byly vedle definic mapovaných hodnot a jevů dále vymezeny a v širším kontextu interpretovány hlavní etapy a klíčová období vývoje území. Souběžně s mapou byla vytvořena a do textové části zařazena databáze informací kriticky interpretující další souvislosti pro identifikované kulturně historické hodnoty a kompoziční jevy. Databáze obsahuje informace o vzniku či první zmínce, názvu celku a prvku, příslušnosti ke katastrálnímu území, vyhodnocení stavu a kritický popis.

Historický vývoj území

Pestrá a členitá krajina Zahrádecka byla osídlena již ve starší době kamenné – paleolitu. Archeologické doklady svědčící o přítomnosti člověka byly zachyceny i z následujícího období mezolitu. S četnějšími stopami se však setkáváme až v době neolitu (období kultury s vypíchanou keramikou) a v období eneolitu.¹⁰

Intenzivní kolonizace zasáhla lesnaté území Českolipska ve středověku, nejpozději na počátku druhé poloviny 13. století, s počátky v polovině první. Kolonizace byla vedena zdejší šlechtou, která část území dostala od krále za služby, nebo je prostě na koruně uzurpovala. Nejméně aktivními, a proto snad i nejmocnějšími se staly dva severočeské rody, Ronovci

a Markvartici. Promyšlená preference sídlištní aglomerace v okolí hradu Lipého ronovskými majiteli vedla v první třetině 14. století ke vzniku jednoho z největších poddanských měst v Čechách Lipě,¹¹ dnešní České Lípe.

S výjimkou hradu u Kvítkova (tzv. „Pustý zámek“), který je královského založení, korunovaly středověkou scenerii zdejší krajiny hrady šlechtického založení z 13. – 15. století: hrad Jestřebí (Habstein), hrad u Hostítkovic (I. fáze sídla Milčany), hrad Milčany (II. fáze sídla Milčany, Holany 02), hrad Ronov (mimo území KPZ) a hrad Rybnov (Holany 01).¹² Zatím neobjasněná je lokalizace panského sídla v původních Zahrádkách, kde připadá v úvahu hned několik lokalit. Do prostoru dnešního zámku můžeme lokalizovat tvrz Stvolínky. Hrady svým zakladatelům (především z rodu Ronovců) a pozdějším majitelům (převážně pánům z Dubé a z Vartenberka) díky svým specifickým přírodním podmínkám, umu a zručnosti stavebníků poskytovaly po jistou dobu (nejpozději do 16. století) spolehlivou ochranu a mocenské zázemí.¹³

První zmínka o Zahrádkách, založených možná již dříve příslušníky nižší šlechty, pochází z roku 1376. Na sklonku 14. století a počátku 15. století dochází k doplňování sítě městských sídel. Na území KPZ se jedná o Holany na panství Milčany a Krušinu na panství jestřebském. Takto doplňovaná městská síť dotvořila jednotlivá panství a víceméně stabilizovala sídlištní strukturu až do pobělohorské doby.¹⁴ Na počátku 16. století se stávají městečkem i Stvolínky. Vývoj hradní architektury, ukončený v českém prostředí po neklidné době husitských válek, prodloužily v severních Čechách války lužického Šestiměstí s Vartenberky (1444). Nejpozději v pobělohorské době převážná většina hradů a tvrzí zanikla, nebo byla přebudována na zámky, které se staly novým typem panského sídla. Středověkého založení je i několik zdejších kostelů, později dále přestavovaných a upravovaných.

■ Poznámky

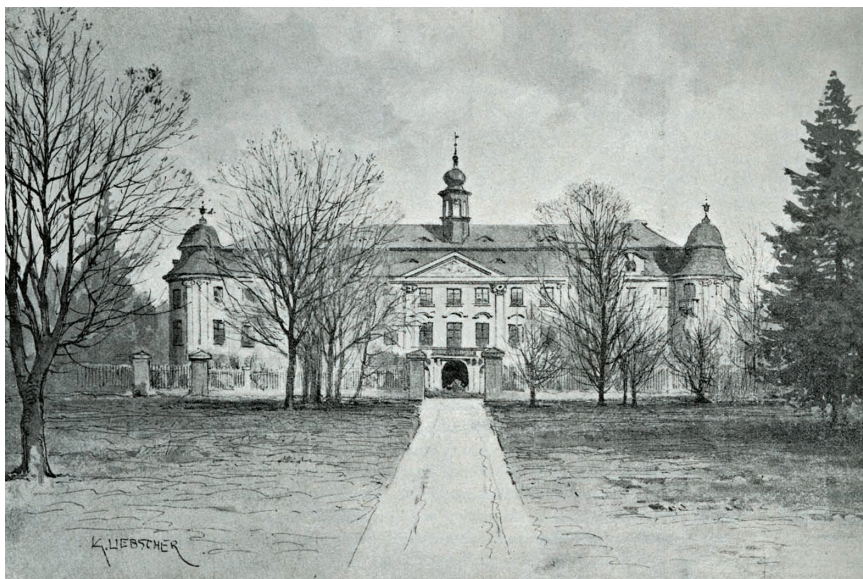
10 GOJDA, Martin. *Vyhodnocení archeologických jevů pro území KPZ Zahrádecko, podklad pro řešení projektu DF12P010VV001*, rkp. Nepubl. 1s. Depon. VÚKOZ Příhonic.

11 GABRIEL, František; PANÁČEK, Jaroslav. *Hrady okresu Česká Lípa*. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-295-X.

12 Tamtéž.

13 Tamtéž.

14 Tamtéž.

4

5

S uklidněním po válečných útrapách a rozvojem středověkého osídlení je neodmyslitelně spjata i kultivace okolní krajiny. Vedle pěstování polních plodin a chovu dobytka připomínají některé pomístní názvy i pěstování vinné révy. Lze předpokládat, že zdejší vhodné polohy byly od 14. do počátku 17. století osázeny vinicemi. Po třicetileté válce se již prameny o vinohradech v okolí Zahrádek vůbec nezmiňují. Výraznou historickou stopu ve zdejší krajině zanechalo rybníkářství (rybníční soustavy na Bobřím a Mlýnském potoce, včetně Novozámeckého rybníka), jehož počátky sahají patrně do středověku s hlavní vlnou rozvoje od poloviny 15. století a dále v 16. a 17. století. Počátky vzniku zdejších rybníčních soustav jsou nejasné.¹⁵ Písemné zprávy dokládají založení Velkého rybníka nad Starými Splavy (dnešní Máchovo jezero, mimo území KPZ) do roku 1366 z podnětu Karla IV. Jedná se o nejstarší doloženou zprávu

o existenci umělé vodní nádrže na Českolipsku a další doklady se objevují až od konce 14. století.¹⁶ Již do tohoto období posouvají někteří autoři¹⁷ i vznik Novozámeckého rybníka, největšího rybníka na území KPZ Zahrádecko. A to na základě analogií přírodních podmínek, celkové dispozice a způsobu stavby rybníční hráze a jejího příslušenství, sypané hráze a výpusti vedoucí skrze skálu.

Založení tvrze Rybnova v letech 1437–1438 Zikmundem z Wartenberka¹⁸ předznamenává vznik nového centra zdejšího vartenberského panství, sloužícího až do poloviny 16. století, kdy došlo k přesídlení na Nový zámek. Správním účelům patrně sloužil Rybnov i později.

Mezi lety 1543–1546 byl vystavěn Václavem z Vartenberka na rybnovském panství lovecký zámek, teprve nedávno identifikovaný jako Vítkovec¹⁹ (donedávna nesprávně ozna-

Obr. 4. Zahrádky – Nový zámek (k. ú. Zahrádky u České Lípy), zámek na kresbě Karla Liebschera. (Převzato z: SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království Českého. Díl čtrnáctý. Litoměřicko a Žatecko*. Praha : Šolc a Šimáček, 1923. Bez ISBN)

Obr. 5. Zahrádky (k. ú. Zahrádky u České Lípy), Valdštejnská alej představuje základní kompoziční osu území. (Foto: Martin Weber, 2012)

čovaný jako Vřísek). V letech 1552–1560 zde sídlila vdova po Václavu z Vartenberka Kateřina z Hungrkoštu. Obora v okolí záměčku je prvně zmiňována až roku 1597.²⁰

Nejstarší zmínka o Novém zámku (Neuschloss), podle kterého se nazývalo i panství, je z druhé poloviny 16. století. Ještě za života Kateřiny z Hungrkoštu bylo rozhodnuto vybudovat nové sídlo u Zahrádek – zámek Nový Vítkovec. (1556 Newnweithenbergk), později Nový zámek, který vznikl mezi lety 1547–1556 a dokončen byl před rokem 1562.²¹ Za Kateřiny, která prý byla velmi rázná a přinesla do manželství peníze, se stavěl zámek, možná i rybník, sádky a obora.²²

Pro účast ve stavovském povstání byl v roce 1622 Jan Jiří z Vartenberka, tehdejší majitel novozámeckého panství, odsouzen ke ztrátě majetku. Zabavené statky včetně zámku získal Albrecht z Valdštejna a posléze je roku 1628 připojil ke svému Vévodství frýdlant-

■ Poznámky

15 PANÁČEK, Jaroslav. Rybníky v povodí Bobřího potoka na Českolipsku. *Acta onomastica, Věnováno k 100. výročí narození PhDr. Jana Svobody, DrSc.* Praha : Ústav pro jazyk český AV ČR, 1999, s. 164–177. ISBN 80-86496-01-5; PANÁČEK, Jaroslav. Rybníky v povodí Mlýnského potoka na Českolipsku. *Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. PhDr. Ivana Lutterera, CSc.* Praha : Ústav pro jazyk český AV ČR, 2000, s. 389–399. ISBN 978-80-90167-39-1.

16 PANÁČEK, J. Rybníky v povodí Bobřího potoka..., cit. v pozn. 15.

17 MALÝ, F. *Z historie Novozámeckého rybníka*. 1970, Ms. [Depon. Agentura ochrany přírody a krajiny ČR, Praha].

18 GABRIEL, F.; PANÁČEK, J., cit. v pozn. 11.

19 Tamtéž.

20 PIEKARCZYKOVÁ, Libuše. *Identifikace historických hodnot krajiny KPZ Zahrádecko*. Praha, 2011, 102 s. Diplomová práce (Mgr.). Česká zemědělská univerzita, Fakulta životního prostředí, Katedra biotechnických úprav.

21 KUČA, Karel. *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Díl 1. A–G. Praha : Libri, 1996. ISBN 80-85983-13-3.

22 DANIEL, Bohumil. *Zahrádky u České Lípy v dobách minulých: Borek, Karasy, Karba, Šváby, Zahrádky*. Zahrádky : Obec Zahrádky, 2006. ISBN 80-239-7579-X.

Obr. 6. Stvolínky (k. ú. Stvolínky), detail sochy sv. Jana Nepomuckého z r. 1748. (Foto: Martin Weber, 2014)

Obr. 7. Zahrádky (k. ú. Zahrádky u České Lípy), Novozámecký rybník, výpust vysekaná ve skále – Novozámecká průrva. (Foto: Martin Weber, 2012)

skému. Po smrti Albrechta z Valdštejna roku 1634 byla většina jeho majetku zkonfiskována. Zdejší zámek a panství však cestou milosti až do roku 1636 zůstaly druhé ženě Valdštejna Isabelle Kateřině rozené z Harrachu, sestře kardinála Arnošta Harracha. Po skončení třicetileté války byly mnohdy opuštěné vesnice znovu osidlovány německými kolonisty. V druhé polovině 17. století dochází k oživování hospodářského rozvoje, a to za cenu tvrdých robotních podmínek. V letech 1636–1654 spravoval novozámecké panství sám kardinál Arnošt Harrach. Potom zde začala vládnout Valdštejnova dcera Alžběta spolu s Rudolfovým Kounicem.²³

Kounicové vlastnili zdejší panství několik století, a to v mužské linii až do roku 1897 a následně v ženské linii až do roku 1936, kdy zemřela komtesa Eleonora Kounicová. V druhé polovině 17. století nastal i přes finanční potíže hospodářský rozvoj panství. U zámku byla nově založena zahrada v barokním slohu. Dlouhá lipová alej propojila zámek s loveckým letohrádkem v bažantnici. Bylo zde mnoho rybníků, rozvíjelo se zemědělství, zejména pěstování ječmene a chmelu pro vaření piva.

Zámek a panství Stvolínky v roce 1647 koupil pražský kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu. Po založení litoměřického biskupství, jehož vznik pražský kardinál inicioval, se Stvolínky v roce 1655 staly letním sídlem litoměřických biskupů.

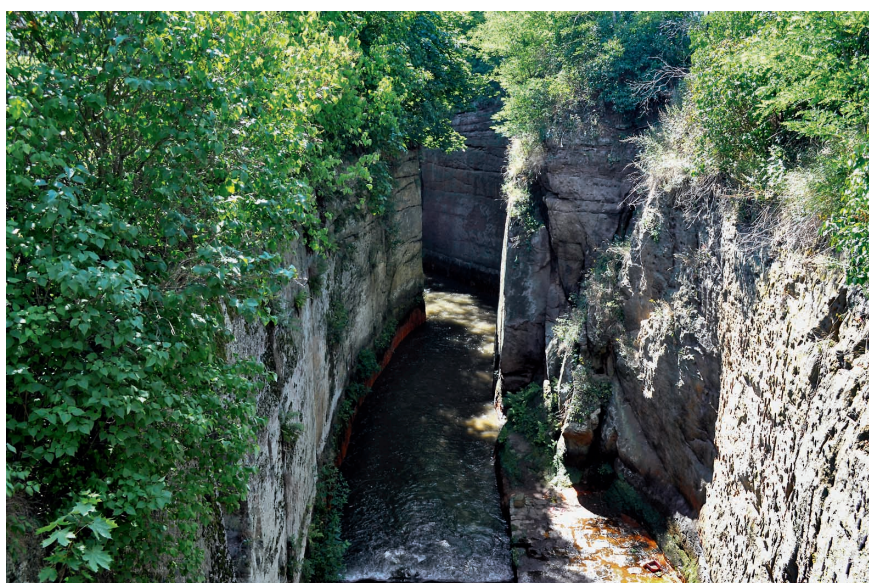
Krajina byla barokně komponována. Obnovovány a v duchu barokního pojetí byly upravovány církevní (kostely, kaple, fary a hřbitovy) a světské objekty (zámecké areály, zahrady, obory a bažantnice, panské dvory včetně navazujících polností, luk a rybníčních soustav). Na hrázích rybníků a podél cest byly vysazovány aleje a stromořadí. Na významných místech byly osazovány pískovcové sochy světců.

V centrální části KPZ s jádrem v Zahrádkách pokračovalo komponování krajiny i v průběhu 18. a 19. století. Tuto dobu lze označit z hlediska cílených krajinářských úprav zdejší krajiny za vrcholné období.

Ve 20. letech 19. století byl za Vincence Karla Josefa Kounice (správa panství 1820–1829) empírově přestavěn Nový zámek. Následovalo nové založení zámecké zahrady v přírodněkrajinářském stylu.²⁴ Velká pozornost byla věnována přírodně krajinářským úpravám v prostoru obor u Nového zámku i na Vítkovci, jakož i Novozámecké bažantnici a jejímu okolí. Progra-

6

7

mově byla upravována i skalnatá údolí v okolí. Součástí umělecky okrášlených částí krajiny byly letohrádky, salony, gloriety. Potvrzuje to například dobová zpráva topografa Sommera.²⁵ V romantickou krajinu bylo mimo jiné upraveno údolí Peklo, obsahující vedle malebně komponovaných přírodních scenerií i gloriety u Nového dvora (Eselschloss – Oslovský zámek, též Josefova vyhlídka), umělé skalní reliéfy a průchody, skalní byt, mostky a upravené cesty. Hudební skladatel J. V. Tomášek popisuje ve svých pamětech romantické plavby bárek s výletníky po potoce. Pod Novým Dvorem byl zřízen rybářský dům – domek lodníka (Kahnhaus, Fischerhaus). Údolí navštívili i různé osobnosti, například arcivévoda Štěpán s hrabětem Christiánem z Valdštejna (1841), Ferdinand Dobrotivý a další.²⁶ Údolí bylo již v 19. století výletním místem. Výletníkům sloužilo několik hospod v Karbě. Podle manželky Vincence Karla Pavlí-

ny, rozené Buquoyové, bylo pojmenováno krajinářsky dotvářené Pavlínino údolí.

Úpravy novozámecké zahrady a širšího okolí pokračovaly i za dalších majitelů panství Michala Karla Kounice (správa panství 1829–1852) a Albrechta Vincence Kounice (správa panství 1852–1897).

K novodvorskému panství patřila i řada hospodářských dvorů a dalších účelových objektů.

■ Poznámky

23 Tamtéž.

24 Současně s těmito pracemi na Českolipsku probíhalo budování zahrad a paláců Kouniců v Praze.

25 SOMMER, Johann Gottfried. *Königreich Böhmen statistisch-topographisch dargestellt. Erster Band. Leitmeritzer Kreis*. Praha: J.G. Calve'sche Buchhandlung, 1833. Bez ISBN.

26 DANIEL, B., cit. v pozn. 22.

Obr. 8. Novozámecká bažantnice (k. ú. Zahrádky u České lípy), torzo klasicistního letohrádku. (Foto: Martin Weber, 2012)

Obr. 9. Zahrádky (k. ú. Zahrádky u České Lípy), zbytky romantických úprav krajiny v údolí Robečského potoka (Peklo). (Foto: Martin Weber, 2012)

Na území KPZ se nacházely dvůr, sýpky, zámecké stáje, pivovar, palírna a mlýn v Zahrádkách, dvůr Holany a sádky u Holan. V blízkém okolí byly Nový dvůr s gloriítem, dvůr Ramš, dvůr Nedamov a dvůr Robeč. Jejich okolí bylo koncepčně upravováno v duchu dobových hospodářských i estetických zásad. Tyto objekty byly citlivě začleňovány do krajiny a zapojeny do jednotného programového a kompozičního rámce, společně s úpravami areálů středověkých hradů, rybníků a dalších částí krajiny.

V druhé polovině 19. století se zmenšila plocha rybníků na novozámeckém panství (sahajícím až nad Českou Lípou) o 63 ha. Podle evidence z roku 1852 bylo na celém panství 259 ha rybníků a k roku 1898²⁷ jenom 196 ha. Posuzováno ovšem z hlediska hospodářského bylo konstatováno, že zmenšení plochy rybníků nepřineslo snížení výnosu, protože rybníky byly přeměněny na louky a pole a je z nich dnes nejméně stejný výnos. Z polního hospodaření se dobře dařilo cukrové řepě, pokračovalo se v pěstování chmele. Zvláště důležité bylo pěstování ovocných stromů.

Na konci století 19. byly téměř všechny silnice a cesty lemovány ovocnými stromy.²⁸ Významnou změnu do zdejší krajiny přinesla v roce 1898 stavba železniční trati Česká Lípa – Litoměřice – Lovosice. V průběhu 19. století rostl na Zahrádecku také zájem o výlety do romantické přírody, které byly tradiční zvláště u německého obyvatelstva. Zavítal sem i básník K. H. Mácha, který putoval českou krajinou.

Smrtí Albrechta Vincence Kounice v roce 1897 skončilo dědičné vlastnictví dnešního Zahrádecka (Novozámecka) v mužské linii rodu Kouniců. Prostřednictvím provdaných dcer se pak stali majiteli příslušníci různých šlechtických rodů: Hohenlohe Waldenburg-Schillingfürst, Andrassy a poslední Liechtenstein. Nový zámek po smrti Albrechta Vincence začal ztrácet roli letního rodového sídla a jeho prostory byly pronajímány. V roce 1920 se uvádělo, že bez velkých adaptací je zámek i úřední dům nezpůsobilý k bydlení.

V roce 1945 byl zámek a další majetek včetně lesů Liechtensteinům vyvlastněn, zdejší německé obyvatelstvo bylo odsunuto a nahrazeno českým obyvatelstvem, přicházejícím z různých částí republiky, i krajany ze zahraničí. V roce 1974 převzala Nový zámek do užívání Univerzita

8

9

ta Karlova. V období let 1988–1993 proběhla rozsáhlá adaptace zámku pro potřeby hotelového provozu, studijního střediska a na pořádání velkých akcí.²⁹ 30. ledna 2003 zámek vyhořel, následně bylo provedeno provizorní zastřešení a statické zajištění. V současnosti je zámek stále v majetku Univerzity Karlovy, využívána je ale jen malá část přízemí a celý objekt čeká na celkovou opravu.

Ve Stvolínkách zřídilo litoměřické biskupství na počátku 20. století v zámku rekreační letovisko pro děti z litoměřické diecéze. V roce 1950 byl zámek přidělen státnímu statku, byl využíván pro byty a skladiště a později přešel do majetku obce. V roce 1970 byl upraven na okresní archiv a v roce 1978 na depozitář okresního muzea.³⁰ V současnosti je velmi zchátralý objekt nepřístupný a bez využití. Byla však zahájena jeho postupná obnova.

Nejvýznamnější kulturně historické hodnoty Zahrádecka

V krajině Zahrádecka se prolínají tři hlavní kategorie historické kulturní krajiny, definované výborem světového dědictví UNESCO.³¹ Jedná se o organicky vyvinutou kulturní kraji-

■ Poznámky

27 Inventář panství Nový zámek z roku 1898 – sepsaný po smrti Albrechta Vincence Kounice. Národní archiv v Praze, fond Fideikomisy Kounicové.

28 JUST, Josef. *Die politische Bezirk Böhm. Leipa. Ein Beitrag zur Heimatkunde für Schule und Haus.* Böhm. Leipa : Böhm. Leipaer Schulvereine, 1879. Bez ISBN.

29 DANIEL, B., cit. v pozn. 22.

30 PIEKARCZYKOVÁ, L., cit. v pozn. 21.

31 Bližší informace ke kategorizaci kulturních krajin viz KUČOVÁ, V., cit. v pozn. 1.

Obr. 10. Novozámecký rybník (k. ú. Jestřebí), silueta hradu Jestřebí a okolní krajiny. (Foto: Martin Weber, 2012)

Obr. 11. Holany (k. ú. Holany), dům č. p. 33 představuje tradiční lidovou architekturu v území. (Foto: Věra Vávrová, 2014)

nu, dále o komponovanou kulturní krajinu navrženou a vytvořenou záměrně člověkem, ale i o kulturní krajinu asociativní.

Z pohledu organicky vyvinuté kulturní krajiny spočívají hlavní hodnoty zdejšího území v historicky vzniklém a dodneska čitelném systému osídlení a způsobu využívání krajiny.

Systém osídlení, tvořený zachovalou sítí městeček, vsí a samot i historicky vzniklých dominant v podobě feudálních sídel, dvorů, kostelů a kaplí byl položen již ve středověku. Z hradní architektury jsou dodnes torzálně dochované památky a terénní stopy hradů u Kvítkova (tzv. „Pustý zámek“), Jestřebí, u Hostíkovice, Milčany, Ronov (mimo území KPZ) a Rybnov. Jedná se o stavby často využívající pískovcové skály, dříve doplněné o dřevěné nebo zděné konstrukce. Středověkého založení jsou i později upravované kostely Nejsvětější Trojice v Hostíkovicích (původně zasvěcený sv. Kateřině), sv. Máří Magdalény v Holanech, sv. Justýna (později hřbitovní kaple) a Všem svatých ve Stvolínkách, předchůdce kostela sv. Barbory u Zahrádek a nedochovaný kostel pod hradem Jestřebí s později přistavěnou zvonící.

Významným dokladem historického využívání krajiny a jedinečným fenoménem Zahrádecka je rybníkářství. Na území KPZ a v jejím okolí se do současnosti zachovaly významné části tzv. Jestřebsko-dokeské a Holanské rybníční soustavy s řadou unikátních technických a biotechnických řešení (napájení, převádění a odvádění vod, hráze a umělé skalní průrvy, navazující příslušenství k provozu mlýnů, rybolovu, manipulaci apod.). Z Jestřebsko-dokeské soustavy se na území KPZ rozkládá pouze památkově chráněný Novozámecký rybník. Holanská soustava je zastoupena rybníky: Baba (Nebeský), Dolanský, Hrázský, Milčanský (Velká Nohavice), Nohavička, Malá Nohavice, Holanský, Jílek (Jílovka), Kravský, Malý Kravský (u Bažantnice), Malá Komora, Velká Komora, Hrázský, Sádka Holany, Vřísek, V Bažantnici.

Zaniklé rybníky na území KPZ představují: Mnichovský, Cihelný (jižně od Zahrádek), Kozlorožský (východně od Kozlího Rohu), Švábský rybník (západně od Švábů), Čapí (Storch Teich, u Čapích Dvůrů), zaniklý rybník západně od Jestřebí, Zálužský rybník (Wiesenteich mezi Mlýnským a Holanským rybníkem), Cimrhák (Zimmerhackel Teich, jihovýchodně od silnice ze Zahrádek do Holan naproti Kravskému rybní-

10

11

ku). Z historických technických děl, provázejících rybníky, se dochovaly zejména umělé kanály vysekané v pískovcových skalách – „průrvy“. Nejznámější je tzv. Novozámecká průrva a dále dvojitá Mnichovská průrva, k dalším patří průrva Holanského rybníka (pod Rybnovem), Dolanského rybníka (dva kanály, jeden včetně vodopádu) a Hrázského potoka (s kamenným mostem); menší je i u Milčanského a Nebeského rybníka.

Zahrádecko je mimořádně bohaté na památky lidové architektury, které se nacházejí především v Zahrádkách, Karbě, Holanech včetně části Rybnov a Jestřebí; řadu hodnotných staveb ale nalezneme i v dalších lokalitách (Šváby, Borek a Karasy). Jedná se nejčastěji o velké patrové domy chlévního typu, patřící ke dvěma základním variantám severočeské lidové architektury. Starší generace sta-

veb do začátku 19. století je roubená, často s vyřezávanou podstávkou (Zahrádky, Karba, Jestřebí, Holany), případně pavlačí (Zahrádky). Štíty bývají skládány do podoby dekorovaných lomenic, od poloviny 19. století jsou pak místy obkládány přírodní břidlicí, nebo i eternitem. Mladší generace lidové architektury od třetiny 19. století je charakterizována především velkými patrovými domy klasicistního tvarosloví, s typickými polovalbovými střechami a zdobenými štíty, výjimečně i s reliéfními motivy (Jestřebí). K celkové podobě zdejších venkovských sídel je nutné připočítat i velké zděné hospodářské stavby, především stodoly, nezřídka vystavěné z místního stavebního materiálu – pískovcových kvádrů „štuk“ (Holany). Řada lidových staveb je chráněna jako nemovitě kulturní památky, avšak skutečný potenciál památkových hodnot lidové architektury je mnohonásobně vyšší.

Charakter zdejší krajiny dotvářejí kromě již dříve uvedeného příslušenství rybníků i další technické památky, např. zdevastovaný mlýn a pivovar v Zahrádkách, opuštěné pískovcové lomy, ve skále vytesané úseky silnic a cest, poškozený Barbořin most u Novozámecké bažantnice, přemostění Mnichovské a Novozámecké průrvy. Z dalších dopravních staveb se jedná o zachovalé objekty bývalé severočeské transversální dráhy, z nichž je nejvýznamnější železniční viadukt nad údolím mezi Zahrádkami a Karbou, postavený v letech 1897–1898. Více než 130 m dlouhý a téměř 25 m vysoký most byl kompletně zrekonstruován v roce 2013.

Určující hodnotou pro vyhlášení KPZ je významné a doposud čitelné zastoupení komponované kulturní krajiny navržené a vytvořené záměrně člověkem. Základní články krajinné kompozice doposud existují.

Nejstarším článkem je lovecký zámek Vítkovec, zděná renesanční budova obdélníkového půdorysu (51 × 11,5 m), k níž je přičleněna věžka s kruhovým kamenným schodištěm, umožňujícím výstup do prvního patra. V současnosti je značně zdevastovaný objekt opatřen novou střechou, ale zůstává bez využití. V blízkosti se nalézá do skály vytesaná studna, podzemní zásobnice a několik do skály vytesaných chlévů a sklepů – dnes z části využívaných pro odchov zvěře. Vítkovec, situovaný na skalní hraně, obklopuje v průběhu let zvětšovaná a dodnes funkční obora s chovem mufloňů a bezoárových koz. Koncem 18. století byl u zámku vystavěn glorieta, který zde stával až do 60. let 19. století. K zařízení obory dodnes patří klasicistní brána s kamennými pilíři, úseky ohradních zdí a fragmenty dobového oplocení, jakož i hájovna umístěná nedaleko hlavního vstupu na severním okraji. V uzavřené oboře se nacházejí i pozůstatky vsi Schischkenberg – „Žižkova Hora“, která zanikla po 2. světové válce.

O něco později byl vybudován (pravděpodobně na starším základě) Nový zámek v Zahrádkách, který se stal klíčovým článkem zdejší krajinné kompozice. Vývoj zámku a blízkého okolí je představen v předchozí části příspěvku. Většina kompozičních prvků je i v současnosti identifikovatelná a nachází se v různém stádiu zachovalosti.

Osa propojující zámeckou budovu Nového zámku s Novozámeckou bažantnicí a dále s oborou u Vítkovce mohla být založena již v 16. století. Podle tradice je nazývána Valdštejnskou alejí. Délka aleje je přibližně 2 000 m, tvoří ji převážně lípy srdčité (*Tilia corfata*), z nichž nejstarší nesou stopy po tvarování. Rovinatý terén podmiňuje velmi dobrou viditelnost aleje z dalekého okolí. Od aleje se odvíjejí i výhledy do okolní krajiny s přírodními

dominantami Ronova a Vlohoště, ale i na místa s dřívějšími dominantami architektonickými – například na torzálně dochovaný pavilon u Maršovic. Patrně v barokně-klasicistním období byla základní kompoziční osa (Valdštejnská alej) doplněna dalšími osami (v minulosti snad s lipovým doprovodem), které byly v první polovině 19. století fixovány výsadbou ovocných alejí. Tyto osy směřovaly od zámku v Zahrádkách k areálu kostela sv. Barbory (existující) a ke kruhovému loveckému pavilonu v Novozámecké bažantnici (zaniklá). V krajině Zahrádecka se uplatňují i další kompoziční osy a pohledové vztahy. Krajině dominuje řada barokně přestavěných kostelů. V krajinném detailu se uplatňují drobné sakrální objekty (kaple, kříže, boží muka, skalní reliéfy a další), mezi nimi vyniká soubor barokních plastik světců. Nejstarší datovanou plastikou je socha sv. Starosty u Zahrádek z roku 1705. V poválečné době byla řada církevních památek zničena či poškozena. Od 90. let 20. století dochází k jejich postupné obnově za spoluúčasti veřejné správy i občanských sdružení.

Významný článek cílených krajinářských úprav představuje Novozámecká bažantnice a její okolí. Lužní poloha bažantnice předurčuje druhové složení dřevinných i bylinných porostů, které byly účelově obohacovány dalšími druhy dřevin. Pozornost si zasluhují především letité duby, buky a lípy. Bažantnice byla v minulosti ohrazena a opatřena dvěma klasicistními branami s kamennými pilíři při hlavní osové cestě spojující zámek a oboru u Vítkovce. V průběhu staletí byla na území bažantnice provedena řada terénních úprav, souvisejících s chovem zvěře a protipovodňovou ochranou území. Vypuštěný rybník (Fasangartenteich) je jedním z fragmentů rozsáhlých krajinářských úprav bažantnice, komponovaných v přírodně-krajinářském pojetí. V upravené podobě se z tohoto období zachovala i nedaleko stojící hájovna a torzo klasicistního letohrádku – loveckého pavilonu z roku 1825. Nedaleko se nalézá pískovcový sklep neznámého účelu, snad příslušenství letohrádku. Téměř zaniklé jsou vedlejší cesty a pěšiny (zřetelné z mapy stabilního katastru). Pouze z dochovaných účtů se dozvídáme o dalším vybavení: poutevně – „ermitáži“ z roku 1821 a rybářském domku z roku 1824.

Ze zachovalých stop v okolní krajině je čitelné, že bylo v duchu romantizujícího přírodně-krajinářského pojetí upravováno i širší krajinné zázemí bažantnice a nedalekých sádek, rozprostírající se od Novozámeckého rybníka a zrušeného Mnichovského rybníka až k Rybnovu a oboře u Vítkovce. Zdejší krajina dodnes obsahuje pozůstatky dřívějších alejí, komponované doprovody vodotečí, vodních ploch a přilé-

hajících lučních porostů. V minulosti dominantní pískovcový blok, nacházející se dnes uprostřed mladého lesíka mezi sádkami a oborou u Vítkovce, byl romanticky upraven ve 20. letech 19. století na skalní vyhlídku Veilchenburg (Fialkový hrad).

Stopy romantizujících přírodněkrajinařských úprav jsou dodnes zřetelné také v údolí Rožeckého potoka zvaného Peklo a v navazujících údolích. Zachovány jsou mj. glorieta u Nového dvora, umělé skalní reliéfy a průchody, skalní byt a v upravené podobě i rybářský dům – domek lodníka.

Zahrádecko je dílčí součástí Máchova kraje, spjatého s životem a dílem básníka Karla Hyňka Máchy (1810–1836). V tomto smyslu lze hovořit i o asociativní kulturní krajině. Upomínkou na návštěvy básníka z let 1832 až 1833 je dnes nepřístupná Máchova vyhlídka v oboře u zámku Vítkovec, opatřená pamětní bronzovou deskou z roku 1958.

Závěr

Zahrádecko dnes představuje pestrou a často unikátní krajinu z pohledu zastoupení přírodních a kulturně historických hodnot a dobových kompozičních vazeb. Zdejší společnost i krajina byly podobně jako na dalších sudetských územích výrazně poznamenány přesuny obyvatelstva a dalšími válečnými i poválečnými událostmi, na které navázalo období kolektivizace a socializace venkova. Tyto skutečnosti se dodnes odrážejí ve stavu kulturní krajiny. I přes vyhlášení krajinné památkové zóny v roce 1996 a záchranu mnoha především drobných, ale i větších památek zůstávají kulturně historické hodnoty zdejší krajiny ohroženy. Vedle neutěšeného až havarijního stavebního stavu některých objektů dochází u záměrně komponovaných přírodních ploch k degradaci programové náplně, prováděné postupným stíráním historicky vzniklých kompozičních jevů a vazeb. Až v posledních letech se daří zaplňovat mezery v oblasti poznání historického vývoje území a zvyšovat úroveň povědomí o hodnotách zdejší kulturní krajiny.

Článek vznikl v rámci výzkumného projektu Ochrana a péče o historickou kulturní krajinu prostřednictvím institutu krajinných památkových zón (kód projektu DF12P01OVV001), financovaného z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI).